

O bu gün də yaşayır

• Nurlana ƏLİYEVA,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Üzeyir Hacıbəylinin həyat yolu ilə əqidəsi arasında heyretəmiz bir bağlılıq var. Ağca-bədidə doğulan Üzeyir bəy Şuşada böyüdü və oradakı rus-tatar məktəbində oxudu, maarifçi müəllimlərinin diqqətini və himayəsini hiss etdi. 1899-cu ildə onun Qori Müəllimlər Seminariyasına daxil olmasına böyük maarifçi müəllimlərin himayə etdiyi barədə məlumatlar var.

Müəllimləri, xalqçı-maarifçilər onun haqqında yazılmamışdılar: Üzeyir bəydə çoxtərəfli istedad və böyük zəhmətkeşlik vardı. Şuşa mühtində böyüyən bu gənc qısa vaxtda nəinki rus dilini öyrəndi, 1899-1904-cü illərdə Qoridə oxuyarkən qabaqcıl rus ədəblərinin əsərlərini, hətta rus mətbuatındakı müxtəlif fikir cərəyanlarını da mənimsəmişdi, rusdilli mətbuatla yaxından tanış olmuşdu.

Bunun nəticəsində seminariyanı bitirəndə Üzeyir bəy 19 yaşında olsa da, dövrünün ən açıq fikirli ziyalılarından idi. O zaman belə ziyallara xalqın böyük ehtiyacı vardı. Tarix də Üzeyir bəyin publisistik istedadı, vətənpərvər əqidəsi üçün geniş çapı açdı.

Bu çapı 1905-1907-ci illərin birinci rus inqilabı oldu. Siyasi hadisələr başlayanda onun iyirmi yaşına vardı, Yuxarı Qarabağda qısa müddət müəllimlik etdikdən sonra Bakıya pedaqoji işə gəlmişdi. Rus-yanpon müharibəsində loğva rus imperiyasının biabırçı

məğlubiyyəti, bunun arxasınca ölkədə tuğyan edən iğtişaşlar və siyasi hadisələr gənc Üzeyirin diqqət mərkəzində idi.

O, böyük dəyişikliklər olacağını hiss edir və bunları həyəcanla gözləyirdi. Ü.Hacıbəyli həm də tarixdən dars deyir, xalqların və dövlətlərin taleyini müqayisə edirdi. Onu ilk növbədə doğma xalqının gələcəyi düşündürürdü. Problemləri aradan qaldırmaq, çatışmayanları yaratmaq, dövrünün müxtəlif fikirləri maarifçiləri ilə birləşdirən qabaqcıl xalqlar cərgəsinə qaldırmaq lazım idi.

1905-ci ilin oktyabrında güclənən inqilabın təzyiqi ilə Rusiya hökuməti ölkədə mətbuat azadlığı elan etdi. Bakıda biri-birinin ardınca qəzetlər çıxmğa başladı. Həmin qəzetlərin isə müasir ruhlı, savadlı jurnalistləri yox idi, korrektorların və senzorların isə hamısı üzdənirəq ermənilər idi. Savadlı müsəlmanların yarısı molla, yarısı isə Qori Müəllimlər Seminari-

yasını bitirmiş xalq müəllimləri idi.

Seminariyada əsas tədris rus dilində olsa da, Azərbaycan dili də kargüzərlik işlərinin icrası üçün kifayət edəcək dərəcədə öyrədilirdi. Bu isə təbii ki, az idi. Hər şey bu müəllimlərin ana dilində fərdi mütaliəsindən aslı idi. Bu mütaliənin əsası isə evlərdə olan təktəktə anadilli şeir divanları idi.

Üzeyirin böyüdüüyü Şuşa şəhəri Azərbaycanın böyük inzibati və mədəni mərkəzi sayılırdı. Burada ana dilində şeir yazan şairlərin məclisləri, indiki terminlə desək, dərnəkləri mövcud idi və gələcəyin görkəmli ədəbi, dahi bəstəkarı burada ana dilində mütaliə üçün az-çox kitablar tapmışdı. Seminariyada isə hələ birinci kursdan kiçik məqalələri rus dilindən azərbaycancaya, azərbaycancadan rusçaya çevirirdi. Sonra şeirlər və yumorlu hekayələr yazır və ana dilində şeir kitabları oxumağı ilə müəllimlərinin narazılığına səbəb olurdu.

Elə bunun nəticəsi idi ki, Üzeyir bəy mətbuatda ilk çıxışlarından ana dilində sadə və aydın yazmağa bilən gözəl, nadir stilist kimi diqqəti cəlb etdi. Çünki həmin illərdə ziyalılardan tam əksəriyyəti hələ fars ədəbi dilini Azərbaycan ədəbi dilindən yaxşı bilirdi. Bunun səbəbi sadə idi: mollaxanalarda azərbaycanlılara fars dili daha əsaslı tədris edilirdi, farsdilli klassikləri orijinaldan oxumaq ziyalılıq etalonu sayılırdı.

Ana dilinin məhdud sayda məktəbi təzə açılan rus-tatar tədris müəssisələri idi. Doğma dildə ali təhsil və kitab çapı yox idi. 1905-ci ilin Oktyabr manifestindən sonra sanki tərəqqi dövrü başladı... Ona görə də Üzeyir bəy 1910-cu ildə məqalələrinin birində rus imperiyasını sarsıdan inqilaba düzgün qiymət verərək yazırdı: "Rusiyadakı hadisələr biza çox böyük təsir etdi, gözlərimizi açdı və bizi oyatdı".

Üzeyir bəyin şəxsinə yenicə formalaşan demokratik mətbuata ana dilinin mövcud vəziyyətini gözəl bilən, öz sadə qələmi ilə qəzet dilinə istiqamət və nümunə verən bir maarifçi jurnalist gəldi. Çox zaman "Filan-kəs" imzası və "Ordan-buradan" başlığı ilə yazan gənc ədəb publisist yazılarını qısa qəzet xəbərləri şəklində qurmağı xoşlayırdı.

Əslində, bu bir forma idi, lakin məzmunca, adətən xarici xəbərlərə bənzərən yazılarda daha böyük mətləblərə toxunur, onları müxtəlif səpkidə işıqlandırmğa çalışırdı. Bu yolla onlardan müasir fikirlərin, xüsusilə müsəlman aləmində gedən demokratik və inqilabi hadisələrin mənasını açmaq, oxucularına sadə dildə izah etmək üçün istifadə edirdi. Bu xırda yazılar əslində Birinci rus inqilabının demokratik qayələrini və hədəflərini təbliğ edirdi. Müəllif fikrini yığcam, aydın və obrazlı şəkildə özünəməxsus üslubda ifadə etməyi böyük ustalıqla bacarırdı.

O zaman Azərbaycan cəmiyyəti Rusiyadakı inqil-

abi hadisələrlə çox yaxından maraqlanırdı. Ciddi senzura nəzarətinə baxmayaraq, mətbuat imperiyanın düşüdüüyü fəlakətli, hərə-mərcilik atanasında olan vəziyyəti ilə bağlı geniş informasiya verməyə çalışırdı. Üzeyir bəy də "Ordan-buradan" başlığı ilə belə informasiya yazır, amma onları çox zaman Rusiya mətbuatının xəbərlərinin tərcüməsi formasına salırdı.

Rus inqilabının təsiri ilə əvvəlcə İrən, sonra isə osmanlı Türkiyəsinə də inqilabi dalğa bürümüşdü. Azərbaycan oxucuları bu iki ölkədə baş verənlərə xüsusilə böyük maraq göstərirdi, çünki siyasi qüvvələrin bir hissəsi sultanların yaydığı ittihaadçılıq ideyalarına, bir hissəsi isə İrən şahlarının riyakar islahatlarına inanmğa meyilli idi.

Rusiyanın ardınca İrənda, sonra isə Türkiyədə verilən qanuni-əsaslı məsələsi Üzeyir bəyin felyetonlarında mühüm yer tuturdu. Müdrik fikir adamı kimi o, rus çarizminin müxtəlif reformaların icrasındakı güllənc tərəddüdlərini anlayır və Rusiyada demokratik əhə-bəvanın yaranmasına inanırdı. Bu xətt onun publisistikasında sonralar da davam etdi və çarizmin qurduğu duma oyunlarını, saxtakar seçkilərə həsr edilən yazılarda da öz əksini tapdı.

İrən və Türkiyə qanuni-əsaslı münasibətdə Üzeyir bəy daha bədbin idi və hadisələrin sonrakı inkişafı onun nə dərəcədə haqlı olduğunu göstərdi. Elə buna görə Üzeyir bəy bir sıra yazılarda İrən və Türkiyə konstitusiyalarını Rusiya ilə eyni mütəvədi qoyur, bir felyetonunda təhqid edir və hər üç ölkədəki müstəbid quruluşları sərğ edirdi. Buna, əlbəttə ki, xüsusi cəsarət lazım idi. "Vəzirlər programı", "İrən xəzinəsində pul yoxdur", "İrən iğtişasına dair", "İrənə dair aşiq nağılı", "İrən işləri", "İrənda inqilab" və s. felyetonlar Şorq despotizmini və ətalətini amansızlıqla qamçılıyrdı.

İrən və Türkiyədəki inqilabi hadisələrə Üzeyir bəyin marağında "Molla Nəsrəddin" jurnalının təsiri həm yazıların üslubunda, həm də fikir istiqamətində aşkar şəkildə duyulurdu. Mollanəsrəddinçilər kimi Üzeyir bəy də inanırdı ki, İrən və Türkiyədə real demokratikləşmə baş versə, bu Azərbaycanın da siyasi gələcəyini müsbət təsir göstərərdi.

Digər tərəfdən, Bakı mətbuatında həmin ölkələr haqqında açıq yazmaq imkanı var idi. Halbuki bu ölkələrin özündə demokratik mətbuat xadimləri təqib olunur və qatlı yətirlirdi. Ona görə də Azərbaycanın ən ayıq fikirlil adamları İrən şahları ilə Osmanlı sultanı arasında heç bir fərq görmürdü və onların hər ikisini sözlə qamçılıyrdı. Üzeyir bəy də belələrindən idi. Onun kimi açıq fikirlil, əsl vətəndaş ürəkli bir yazıçı dövrünün ağır dərslərini və ehtiyaclarını mümkün qədər bütünlüklə, geniş ölçüdə əks etdirməyə bilməzdi.

Ü.Hacıbəylinin publisistikası tematik genişliyi, ədəbi mənbələrdən götürüldü misallarla adami heyran edirdi. Üzeyir bəy bütün varlığı, hissiyyatı və düşüncəsi ilə xalqa, xalqın həyatına bağlı olmuşdur. Böyük sənətkarın yaradıcılığında xalqçılığın kökləri ictimai həyatın dərinliklərinə işləmiş və həmişə xalqdan, xalqın mənaiviyyatından qidalanmışdır. Ü.Hacıbəyli molla-nəsrəddinçilərin yolunu tutaraq çox dördlörimizdən yazmış, köhnə həyatın bir çox çürük, lazımsız cəhətlərini, mənavi-xalqı səfalətlərini atəşə tutmuşdur.

Çünki onlar lazımsız olsa da, yaşayırdı, xalqın "əl-ayağına dolayı" və inkişafına, müasir mədəni xalqlar cərgəsinə çıxmasına mane olurdu. Üzeyir bəy inkişafı sərriat tənqid idi, işıqlı, mütərəqqi qayələri müdafiə edir və hədəfə vururdu.

Üzeyir bəy insan həyatının, siyasi gedişatın ən kəskin məsələlərinə əsasən, xalqın mənafeyi prizmasından müraciət edən bir publisist idi. Ən sət siyasi məsələlərdən yazmaqdan çəkinirdi. Hər dəfə fikrini ifadə etmək üçün müvafiq formalar tapır, sözünü kəmə və aydın deməyə, lakin həmişə bədiil tərzdə söyləməyə çalışır və buna nail olurdu. Hər şeydən öncə bir sənətkar kimi çıxış edirdi, yəni obrazlı təfəkkür onun publisistikasının əsas xüsusiyyəti idi. Xalqın maarifi və tərəqqisi ideyaları isə bu publisistikanın leytmotivini təşkil edirdi.

O zaman qəzetlərdə çıxış edənlər çox, amma ana dilində aydın yazma bilənlər az idi. Yeni mətbuatda ana dilində sadə yazan jurnalistlər arasında iki şəxsin üslubu xüsusilə seçilirdi: Cəlil Məmmədquluzadə və Üzeyir bəy Hacıbəyli. Bu iki görkəmli şəxsiyyət Qori Seminarıyının məzunları idilər. Onlar xalq içində, xalq dili mühitində yaşayıb, müəllimlik etmiş və ana dilinin bütün şirəsini, gözəlliyini mənimsəmişdilər. Lakin dili bilmək məharətədirsə, bu dildə gözəl və anlaşılıqlı tərzdə yazmaq böyük istedadıdır. Bu iki nəhəng jurnalist həm də ana dilində sadə və aydın yazma bilirdi.

Bela yazma bilməyin, sadə dildə qəzet və jurnal buraxmaqdan o zaman misilsiz əhəmiyyəti vardı. 1910-cu ildə təkcə yeni demokratik mətbuat yaranırdı. Bu illər maarifin və savadlılığın sürətli inkişafı və yayılması illəri idi. Digər tərəfdən ölkədə əsasən ibtidai savad yayılırdı və deməli, yeni mətbuatın əsas oxucusu da az savadlılar idi. Onlar üçün qəzet-jurnal buraxmaq daha vacib sayılırdı, çünki həmin illərdə insanların düşüncəgörsü, cəmiyyət və tərəqqi barədə bilikləri əsasən mətbuatdan alınır.

Bela bir zamanda gözlənilməz bir fikir tendensiyası meydana çıxdı: qəzet və mətbuat dilinin canlı danışığına, sadə ana dilinə əsaslanması tərəfdarları ilə, əsasən osmanlı ədəbi dilinin işlədilməsi arasında kəskin polemika başlandı. Birincilər "Molla Nəsrəddin"

jurnalı ətrafında birləşdilər. Üzeyir bəy bu jurnalda iştirak etməsə də, onların dil siyasətinin böyük tərəfdarı idi.

Mətbuatın sadə xalq dilinə əsaslanması iddia edənlər öz mövqelərini müəyyənləşdirərək "kimin üçün yazmaq" problemindən çıxış edirdilər. "Molla Nəsrəddin" tərəfdarları xalqın əksər kütləsini təşkil edən sadə adamlar üçün yazdıqlarını açıq elan edirdilər. Onlar maarifçi idilər və əsas fəaliyyət yonunü sadə xalqın gözünü açmaq və mədəni savıyyəsini qaldırmaqda görürdülər. Bu düzgün və uzaqgörən bir mövqe idi və jurnalist qələminə heç zaman əlindən qoymayan Üzeyir bəy də həmin yoldan heç zaman dönməmişdir.

Qəzet və jurnalları qəlib ərəb-fars sözləri ilə buraxmaq tərəfdarları isə cəmiyyətin mədəni və yüksək savadlı təbəqəsi üçün mətbuat yaratmaq iddiasında idilər. Nəzəri baxımdan yanaşanda belə mövqedə irad demək çətindir. Amma əməli cəhətdən ana dilində yüksək savadlı oxucular bir ovuc insanlardan ibarət idi. Onların bir hissəsi İranda fars dilində oxumuşdu və ana dilinin yazılı üslubunu bilmirdilər, ya da çox pis bilirdilər.

Bu sağlamlıq düşüncə ilə onun dediklərinin çoxu hələ də bizim cəmiyyət üçün aktualdır. Redaktor olduğu "Həqiqət" qəzetinin birinci sayında (dekabr, 1909) "Bəyani məslək" adlı yazısında Üzeyir bəy qəzetin və qəzetçinin mövqeyindən danışır və mövqəsin qəzet buraxmaq əxlaqsızlığın bir şəkli adlandırır. Öz yolu, məsləki və qayəsi olmayan qəzet xalqa heç nə verə bilməz, çünki görəksiz söz yığını olar.

Müasirləri Üzeyir bəy in belə şəxsiyyət olduğunu bilirdilər. Elə ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulan kimi parlament onu rus dilində çıxan əsas rəsmi orqanı – "Azərbaycan" qəzetinə redaktorlardan biri təyin etdi. Üzeyir bəy bu vəzifədə şəərəflə, layəqətlə və doğruluqla işlədi. O, redaktor kimi faktların dəqiqliyinə, siyasi meyillərin qəzetdən kənar saxlanması say göstərdi, cildən-cildə girmədi. Cümhuriyyət dağılandıqdan sonra namuslu bir ziyalı kimi Bakıda yaşadı və xalqının mədəniyyətinə xidmət etdi.

Ü.Hacıbəyli bütün vəziyyətlərdə mövqe tuta bilir, məqalə və felyetonlarında, problem yazılarında cəmiyyətə və ən əsası cəmiyyətə doğru istiqamət verirdi. Birinci rus inqilabı dövründə Azərbaycan milli şüuru üçün ağır olan erməni-müsləman qarğınları tərəfdirdi. Mərkəzi hakimiyyətin laxlaması bu zaman, hər yerdə olduğu kimi, cinayətkar və məsuliyyətsiz, avantürist adamların siyasət meydanına gəlməsinə səbəb oldu.

Lakin həmişə öz fikir müstəqilliyini saxlayan və gələcəyə baxmaq bacaran Üzeyir bəy döğmə mövqe

tutdu. Həm öz doğma xalqını, həm də Qafqaz millətini birliyə çağırırdı. Çünki qarğınlar yox, əməkdaşlıq və normal qonşuluq münasibətləri hər bir xalqın sosial və iqtisadi tərəqqisinə, öz müqəddəratı uğrunda mübarizəsinə kömək edə bilərdi.

Üzeyir bəy natura etibarlı ilə ifratlara meyilli deyildi. Onun sadə və mantıqlı yazı üslubunun arxasında əsas bir keyfiyyət-aydın ağıl və sağlamlıq düşüncəsi istedadı dururdu. Sənətkarın daha bir keyfiyyəti vardı: o fəal və qurucu bir adam idi, canlı işi və insanlarla ünsiyyəti sevirdi, xolastik söhbətlərdən xoşlanırdı. Onun həyatı yolunu təyin edən digər cəhət isə musiqiyyə və musiqili məclislərə bağlılıq idi.

Bu bağlılıq da Azərbaycan Opera və Musiqili Komediya Teatrının yaranması ilə nəticələndi... Bu asan yol deyildi, Üzeyir bəy bu yolda da publisist mübarizəliyi ilə addımladı və onu şəərəflə başa vurdu, mədəniyyətimizə misilsiz töhfələr verdi. Lakin ədəb bir çox cəhəllərə özünün haqlı olduğunu da sübut etməli oldu.

Üzeyir bəy Hacıbəyli publisistikasının mühüm bir qolu həmfikirlərinin və özünün min bir əziyyət və məhrumiyyətlər bahasına yaratdığı teatri və səhnə sənətini müdafiə etmək idi. Ədəb bu işi birinci növbədə öz gündəlik işi ilə birgə görürdü. Teatrın əhəmiyyətini başa düşməyənlərin, ona yuxarıdan aşağı baxan tox feodalların iddialarına məhəl qoymur və öz tarixi işinin mənasını dərk edərkən tərdəddü etmədən gecəgündüz çalışırdı, yeni opera və musiqili dramlar yazıb səhnəyə qoyurdu.

Lakin cəhəllər tuğyan edəndə, müdrik dona gərəndə o, dayana bilməyib qələmə sarılır və öz öldürücü publisist məntiqini işə salır. XX əsrin əvvəlinin mətbuatı jurnalistikanın keyfiyyəti baxımından indiki mətbuatı oxşayırdı. O mənada ki, o zaman da qəzet çox, professional hazırlıq jurnalistlər az idi. Ona görə mətbuatda cəhəl və paxıl insanlar bözən at oynadırdılar, teatr sənətini mütriflik və tələklilik kimi qələmə verir, səhnəyə çıxan ilk aktyor kadrlarını daim təhqir edir, məsxərəyə qoyur, hər yolla gözəndə salmaq çalışırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatrının musiqili qanadı güclü idi. Teatr xadimləri və Üzeyir bəy anlayırdı ki, musiqi qapalı müsləman mühitində teatr yaratmaq, ona kütləvi maraq oyatmaq güclü bir vasitədir. O zaman hər tərəfi tamaşaçı səhnə əsərinin təbiiyyəti təfənni görə və qiymətləndirə birmirdi. Ona görə də opera və dram əsərlərinin musiqi və vokal müşayiəti gərəkliliyini və zövq verən musiqini bir-birinə bağlayır, bu yolla teatrın kütləviliyini artırır.

Bu kütləvilik olmadan isə milli səhnə yaşaya bilməzdi: çar hökuməti yaranmaqda olan teatri maliyyələşdirmirdi. Yeni teatrın əsas dayağı tamaşaçı və onun kassaya ödədiyi pul idi. Üzeyir bəy operaları və musiqili komediyaları bu baxımdan da uğurlu idi. Lakin cəhəllər həmin nisbi maddi uğurdan da qəzəblənir, böyük bəstəkar qarşı acı yazılar və cyhamlı, kinayəli uydurmalar ortaya atırdılar.

İstədəs adamlar Üzeyir bəy in həmin ədəbi, həm də musiqi folklorundan məharətli istifadəsini tənqid edir və onun yaradıcı zəhmətini, xidmətlərini gözəndə salmaq çalışırdılar. Onlara cavab verən Üzeyir bəy Avropa xalqlarının opera musiqisini misal göstərir və sübut edirdi ki, bütün xalqlarda professional musiqi xalq musiqisi əsasında formalaşır. Bunsuz heç bir bəstəkar sevilməz.

Kosmopolit, zəminsiz musiqinin seviləcəyi böyük şübhə altındadır. Ona görə Üzeyir bəy in yeni professional musiqi məktəbini xalq musiqisi əsasında yaratması qüsur yox, misilsiz tarixi xidmət idi. "Səhnənin təbiiyyəti əhəmiyyəti haqqında", "Opera və dramın təbiiyyəti əhəmiyyəti haqqında" (1917) adlı silsilə məqalələri bu problemlərə həsr olunmuşdu və həm də öz bədxahları ilə polemika xarakterli daşıyırdı.

Üzeyir bəy böyük siyasi burulğanların içində keçmişdir. Lakin həmişə namuslu və xalqın xeyrinə olan mövqe tutmuşdu. 1960-cı illərdə onun seçilmiş əsərlərinin 10 cildliyi buraxılarda ədəb in bir çox yazıları siyasi mülahizələr görə onun kitabına salınmamışdır. Qocaman mətbuat tarixçisi Şirməmməd Hüseynov indi bu yazıları toplayıb çap etdirir. Artıq Üzeyir bəy in publisist irsinin yenidən toplanıb tam şəkildə çap edilməsinin vaxtı çatıb. Onun tam irsi bizə Üzeyir bəy şəxsiyyətinin bütövlüyünü və müdrikliyini, ən çox isə müasirliyini daha yaxşı görməyə kömək edər.

Üzeyir bəy dövrünün ən uzaqgörən, demokratik ruhlu ziyahlarından idi. O, qələmi ilə təbliğ etdiyi böyük fikirləri öz əməllərində də təcəssüm etdirirdi. Onun şəxsi həyatı bir xeyriyyətinin və maarifçinin parlaq nümunəsidir.

Ü.Hacıbəyli heçdən müasir bir musiqi mədəniyyəti yaratdı. Bütöv bir nəsil təbiiyyəti edib bizə yadigar qoydu. Onun yadigar qoyduğu dəyərlər içərisində xalqın tərəqqisi və müasir mədəniyyət yoluna çıxması barədə publisist tövsiyələri də var. Bu tövsiyələr dahi şəxsiyyətin bütün irsi kimi bizə həmişə gərəklə olaçaqdır, cəmiyyətimizi təkmilləşdirməyə kömək edəcəkdir. O, müasir düşüncəmizi yaranan millət atalarından biridir, bu gün də yaşayır.